

De middeleeuwse oorkondetaal in volkstalige oorkonden uit het noordoosten van Nederland: de schrijfcentra Deventer, Zutphen, Zwolle en Groningen als geval apart

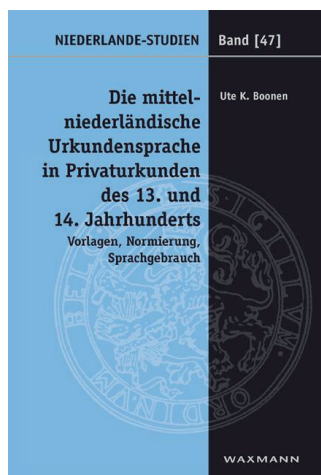
1. Inleiding

In de 13e en 14e eeuw schakelt men in de Lage Landen over van het Latijn naar de volkstaal, een Middelnederlandse schrijftaal of eerder een Middelnederlands schrijfdialect. Dit geldt voor literaire teksten, maar ook voor ambtelijke bescheiden zoals privé oorkonden.

Voor mijn onderzoek naar de vervanging van het Latijn door de Middelnederlandse oorkondetaal in de 13e en 14e eeuw heb ik bijna 2.000 documenten onderzocht om na te gaan hoe die wissel verliep, van welke voorlopers en reeds beschikbare patronen men gebruik maakte, in hoeverre van vertalingen sprake was en welke schrijfcentra welke formules hanteerden enz. (*Die mittelniederländische Urkundensprache in Privaturkunden des 13. und 14. Jahrhunderts. Vorlagen, Normierung, Sprachgebrauch*, Münster 2010, zie afb. 1).

Drie aspecten stonden daarbij centraal:

- de herkomst van de formules, dus de samenhang tussen het Latijnse (of Franse) voorbeeld en de Middelnederlandse verwoording ervan,
- het standaardiserings- en normeringsproces binnen het Middelnederlands dat ertoe heeft geleid dat de variatierijkdom in de oorkonden in de loop van de tijd terugging
- en het taalgebruik in de oorkondeteksten dat op lexicaal en syntactisch niveau verschillen laat zien afhankelijk van het schrijfcentrum waar de oorkonde is vervaardigd.

Afb. 1. Proefschrift Middelnederlandse oorkondetaal (Boonen 2010)

In deze bijdrage stel ik eerst in het kort mijn onderzoekscorpus voor: wat zijn oorkonden, hoe zijn oorkonden opgebouwd, waar komt mijn materiaal vandaan. Dan ga ik in op de lexicale verwoording van twee aparte onderdelen van de oorkonde, namelijk de notificatioformule en de adresformule,

met bijzondere aandacht voor de vier schrijfcentra Deventer, Zutphen, Zwolle en Groningen. Binnen de adresformule is er niet alleen lexicale variatie, maar ook syntactische; ook hier presenteer ik eerst de algemene bevindingen en zoom dan weer in op de vier noordoostelijke schrijfcentra. In een volgende stap ga ik in op de volgordevariatie in de werkwoordelijke eindgroep in bijzinnen in mijn documenten. Ik rond af met een samenvatting van mijn resultaten en laat zien dat deze ook bij recent onderzoek met betrekking tot Nederlandse schrijfcentra goed aansluiten.

2. Het onderzoekscorpus

Oorkonden zijn ambtelijke documenten die een afspraak of transactie tussen twee of meer personen of instanties bevestigen. Bij privé oorkonden zijn meestal instanties als de schepenen van een stad de opdrachtgever van de beoorkonding die ervoor zorgen dat een transactie tussen twee burgers op schrift bevestigd wordt.¹

Oorkonden zijn volgens een vast driedelig patroon opgebouwd: protocol, context en eschatocol. Bij het protocol horen de invocatio (het aanroepen van God), de intitulatio (de naam van degene die de oorkonde vervaardigt), de inscriptio (het adres aan wie de oorkonde gericht is), en de salutatio (een groet). Bij de context horen de arenga (een algemene, min of meer spreekwoordelijke beredenering), de notificatio of promulgatio/publicatio (de bekendmaking), de narratio (uitleg van de omstandigheden, de voorgeschiedenis van de transactie), de dispositio (de concrete transactie), de sanctio (een soort dreigingsformule) en de corroboratio (het benoemen van de middelen om de oorkonde te bevestigen). Bij het eschatocol horen de subscriptio (een getuigenlijst), de recognitio (de handtekening van de kanselarij), de datatio (de datum) en de apprecatio (een zegewens). Niet al deze onderdelen zijn verplicht en in de eerder sobere schepenoorkonden treffen we meestal alleen de echt noodzakelijke elementen aan, zoals de intitulatio, het adres en de notificatio, de dispositio, de corroboratio en de datatio.

Om verschillende redenen zijn oorkonden uitermate geschikt voor taalhistorisch onderzoek: ze zijn normaliter gedateerd (of kunnen op grond van namen en andere vermelde gegevens tenminste enigszins gedateerd worden), ze zijn om dezelfde redenen localiseerbaar. Het taalgebruik in oorkonden volgt geen rijmschema (ook al bestaan er cadensen voor b.v. Latijnse oorkonden (vgl. Boonen 2010: 268; HLSMA 4, X). Oorkonden vormen een vrij uniform genre, waardoor er weinig tot geen verschillen in register noch stijl te constateren vallen. Aan de andere kant is oorkondetaal gekenmerkt door een erg formeel, formuleachtig taalgebruik; oorkondetaal is sjablonentaal. De basis voor het onderzoek vormen 1.930 documenten uit een tijdvak van 1260–1400, waarvan 819 oorkonden uit de 13e en 1.111 uit de 14e eeuw. De documenten uit de 13e eeuw zijn afkomstig uit het Corpus Gysseling (1977; afgekort CG), de documenten uit de 14e eeuw uit het Corpus van Reenen-Mulder (2002; afgekort CRM); beide corpora zijn digitaal beschikbaar.

Afb. 2. Kaart van de geografische spreiding van de schrijfcentra

De oorkonden werden in 21 verschillende schrijfcentra vervaardigd, verdeeld over verschillende dialectgebieden (Janssens & Marynissen 2011: 70) van de Lage Landen (zie afb. 2):²

- Vlaanderen: Brugge en Gent
- Zeeland: Middelburg
- Holland: de kanselarij van de graven van Holland en de oorkonden uit de steden Dordrecht, Delft, Haarlem, Leiden, Gouda, Amsterdam en Den Haag
- Brabant: Mechelen, Breda, Brussel en Helmond
- Utrecht
- Limburg: Maastricht
- Gelderland en Overijssel: Zutphen, Deventer en Zwolle
- Groningen

3. Resultaten voor de notificatio – de bekendmakingsformule

In eerste instantie heb ik naar de verwoording van de bekendmakingsformule (notificatio) gekeken. In de onderzochte Middelnederlandse oorkonden wordt dit oorkondedeel op veel verschillende manieren uitgedrukt: er komen 70 varianten voor zoals *wi doen cont* of *wi maken condech*, *wi orconden*, *wie doen te wetene* of *het si cont* (vgl. tabel 1; vgl. Boonen 2010: 81–163). Het is duidelijk dat er nog geen vaste formulering, geen norm voor de verwoording van dit gedeelte van de oorkonde bestond toen men in de 13de eeuw begon in de volkstaal te beoorkonden. Wel valt te constateren dat de Middelnederlandse varianten teruggebracht kunnen worden tot vier voorlopers, waarvan drie Latijnse (namelijk *notum facere*, *protestari* en *notum sit*) en een Franse (*faire à savoir*).

voorlopers	Middel nederlandse verwoording	aantal varianten
notum facere	cont doen / cont maken	30
(pro-, at-) testari	orconden / kennen / tughen	20
faire à savoir	te wetene doen / (te) verstane doen	12
notum sit	het si cont / kenlic si	8

Tabel 1. *Middel nederlandse formules in de notificatio-formule*

De geografische analyse van de verspreiding van deze varianten per schrijfcentrum brengt naar voren dat in de Hollandse steden formules met *orconden* geprefereerd worden, in Brugge is het de formule *te wetene doen* (zie afb. 3). In het zuiden, d.w.z. het gebied ten zuiden van de scheidingslijn Middelburg-Maastricht, komen daarnaast vertalingen van *notum facere* en *notum sit* voor, ten noorden van die lijn worden vertalingen van *protestari* de norm.

Afb. 3. *Regionale variatie notificatio-formule*

De schrijfcentra in het noordoosten van het taalgebied, Deventer, Zutphen, Zwolle en Groningen houden langer vast aan de Latijnse traditie dan het zuiden en westen van het taalgebied. Het

beoorkonden in de volkstaal komt pas in de loop van de 14e eeuw echt op gang.³ De documenten uit deze vier schrijfcentra laten bij de verwoording van de formule een grote variantenrijkdom zien.

In de 63 documenten uit Deventer zijn tussen 1336 en 1400 in totaal 12 verschillende formuleringen gebruikt. Opvallend is de voorkeur voor dubbele formuleringen zoals in 4] t/m 6] en 9] t/m 12].

- 1] doen cont
- 2] doen condech
- 3] doen cont ende kenlic
- 4] maken cont ende tughen openbare
- 5] doen condech ende betughen openbaer
- 6] doen cont ende kenlic ende tughen claerlic
- 7] tughen openbare
- 8] ghelien openbare
- 9] doen te verstaen ende tughen openbare
- 10] doen te verstaen ende tughen claerlic
- 11] doen te verstaen ende lien openbare
- 12] doen verstaen ende tughen claerlic

In Zutphen zijn in de 40 oorkonden die tussen 1330 en 1400 zijn vervaardigd, maar liefst 20 verschillende formuleringen gebruikt. Weer zijn de lange pleonastische formules opvallend zoals in 5] t/m 12], 17] en 18].

- 1] doen cont
- 2] doen condech
- 3] maken cont ende kenlic
- 4] doen cont ende kenlic
- 5] maken cont ende kenlic ende tughen
- 6] doen cont ende verghien openbare
- 7] doen cont ende bekennen
- 8] doen cont ende tughen claerlike
- 9] doen cont ende tughen
- 10] doen condech ende kennen
- 11] doen condech ende tughen openbaer
- 12] doen condech ende kenlic ende tughen openbaer
- 13] tughen
- 14] tughen openbaer
- 15] tughen openbarlijcke
- 16] tughen kerlike
- 17] tughen openbaer ende bekennen
- 18] tughen ende bekennen
- 19] bekennen
- 20] openbaer

In Zwolle komen minder veel varianten voor, hier treffen we in de 42 oorkonden, die tussen 1335 en 1400 werden geschreven, 7 verschillende fomules aan. Ook in Zwolle zijn met de formuleringen 4] t/m 7] pleonastische formuleringen gebruikelijk.

- 1] maken condech
- 2] doen condech
- 3] doen cont ende kenlic
- 4] maken condech ende orconden openbaer

- 5] doen condech ende orconden openbare
- 6] doen condech ende ghelien openbare
- 7] doen verstaen ende orconden vastelike

In Groningen beginnen de scribenten pas in 1365 met het beoorkonden in de volkstaal. Hier heb ik in de 52 documenten slechts 2 verschillende formules gevonden: in de oudere teksten komt uitsluitend *doen condech* voor, in de latere uitsluitend *bekennen ende betughen*.

De notificatio-formules uit de noordoostelijke documenten laten buitenproportioneel veel variatie met verschillende formuleringen zien. De scribenten uit Gelderland en Overijssel nemen daarbij blijkbaar geen reeds gestandaardiseerde formuleringen over van hun collega's uit het zuiden of zuidwesten. Integendeel: zij creëren eigen wendingen die in de oudere Middelnederlandse documenten helemaal niet voorkomen. De scribenten doorlopen hun eigen leer- en ontwikkelingsproces, onafhankelijk van Vlaanderen, Brabant en Holland. Typierend voor de Oostnederlandse formuleringen⁴ is een voorkeur voor vertalingen van *notum facere* en *protestari* en dan in dubbele, pleonastische combinaties, graag en vaak gecombineerd met een bijwoord zoals *openbaer* of *claerlic*. Het Latijnse predicativum *notum* wordt vaak met *condech* en niet met *cont* vertaald, *condech* komt dan weer in het zuiden en westen niet voor. Terwijl men in de Hollandse schrijfcentra *protestari* met *orconden* vertaalt, komen in Zutphen en Deventer de werkwoorden *bekennen* en *tughen* als vertalingen voor, *tughen* wordt ook in het zuidelijke Maastricht, *bekennen* ook in Groningen gebruikt. In het zuiden en westen komen deze varianten niet voor.

De pleonastische formuleringen zouden met hypercorrect gedrag van de scribenten te maken kunnen hebben. Om er zeker van te zijn dat de oorkonde ook echt rechtsgeldig is, gebruikte de scribent in plaats van één wending liever twee. Misschien wilden scribenten op deze manier ook hun talige vaardigheden in de Middelnederlandse oorkondetaal laten zien.

Binnen de regio is het opvallend dat de scribenten in Zutphen en Zwolle – en ook later in Groningen – zich niet oriënteren op de formules die in Deventer gebruikt worden, hoewel Deventer in die periode op juridisch, economisch en kerkelijk-religieus gebied een centrale rol toekwam:

Deventer stond aan het hoofd van de Overstichtse stadrechtsfamilie. Dit wil zeggen dat het stadsrecht van een reeks Overijsselse steden afgeleid was van dat van Deventer. [...] In relatie tot de Hanze speelde zij [Deventer, UKB] een leidende rol, in die zin dat zij andere steden vertegenwoordigde op Hanzebijeenkomsten. [...] Deventer was van de 14de tot medio 16de eeuw de 'stad der jaarmarkten' met internationale uitstraling. [...] Daarenboven was Deventer het centrum van het gelijknamige aartsdiakonaat. (Benders 2002: 2)

De scribenten beïnvloeden het taalgebruik van hun collega's blijkbaar niet, er is – integendeel – sprake van een zeer grote heterogeniteit in de noordoostelijke oorkondetaal.

4. De inscriptio – de adresformule

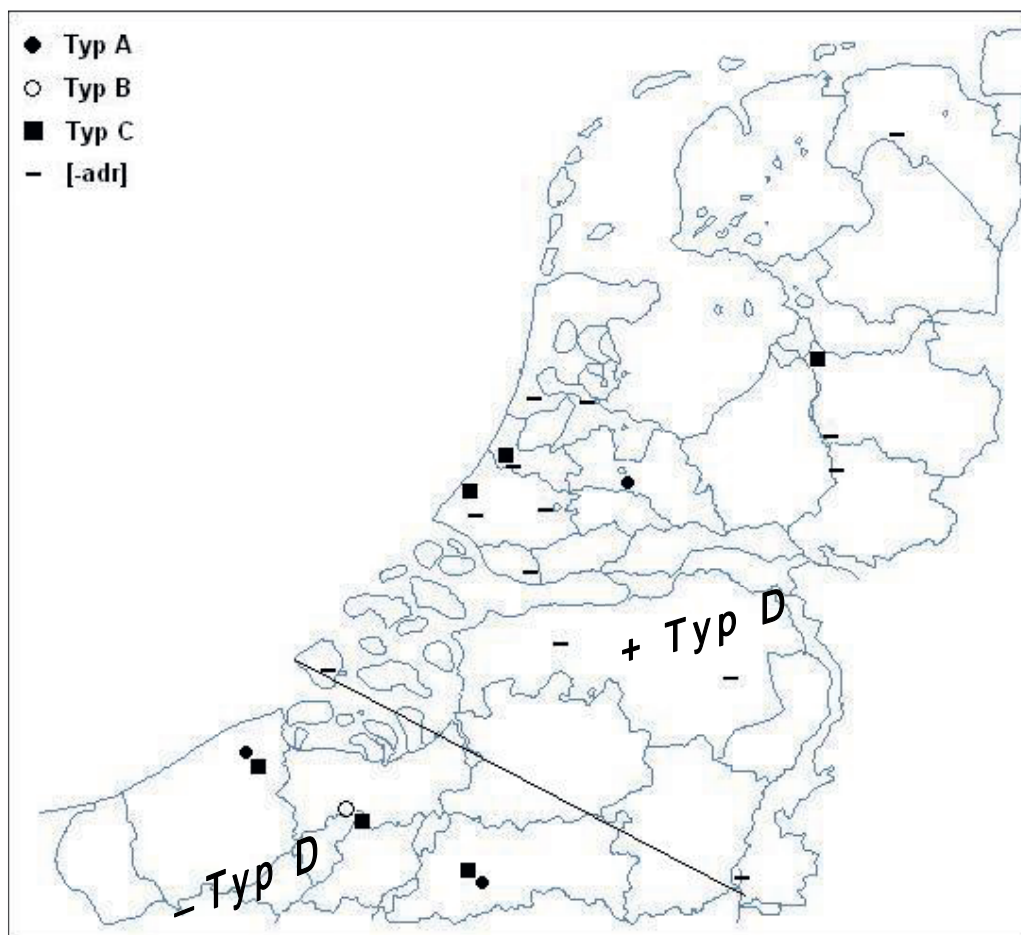
In de Latijnse oorkonden komen in de inscriptio vijf verschillende varianten voor (vgl. Boonen 2010: 165–196):

- A) *universis presentia visuris vel auditoris* – aan allen, die dit tegenwoordige [document] zullen zien of zullen horen
- B) *tam presentibus quam futuris* – aan zowel de tegenwoordigen als ook de toekomstigen
- C) *universis* – aan allen
- D) zonder adresformule
- E) *universis Christi fidelibus* – aan alle gelovigen in Christi

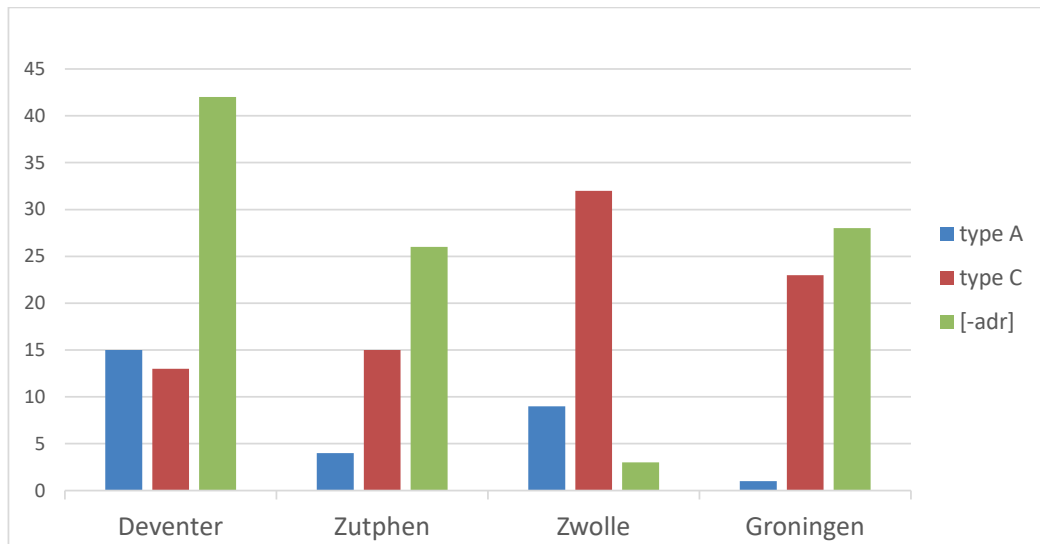
Type E komt in de onderzochte Middelnederlandse documenten niet voor. Wat de andere vier types betreft, valt ook bij de adresformule dezelfde noord-zuidscheiding te constateren zoals bij de notificatio (vgl. afb. 4): in het noorden wordt het de norm om de adresformule gewoon weg te laten (variant D), in het zuiden daarentegen zijn de types A en C de standaardvarianten, waarbij of de *lezers* (variant A) of *allen* (variant C) worden aangesproken. Type B (*presentibus-futuris*) kan zich nergens als norm vestigen.

In de noordoostelijke schrijfcentra komen de types A, C en D voor, maar de spreiding van de varianten is niet gelijk (vgl. afb. 4). Terwijl in Deventer de variant zonder adres rond het jaar 1380 standaard wordt, zijn in Zutphen de varianten C, *allen lieden*, en D, zonder adres, nog lang parallel in gebruik.

In de noordoostelijke schrijfcentra wordt alleen van de types A, C en D gebruik gemaakt (zie afb. 5). In de documenten uit Deventer en Zutphen is de variant zonder adres het meest voorkomend, in Zwolle krijgt type C de voorkeur. Dit kan ermee te maken hebben dat men in Zwolle ook een andere notificatio-formule gebruikt, namelijk één die op *notum facere* gebaseerd is, terwijl in Deventer en Zutphen *protestari* zonder adres gebruikelijker is. In Groningen wordt in de oudere documenten type C, *allen lieden*, gebruikt – parallel met de notificatio-formule *doen condech*; in de jongere oorkonden wordt het adres weggelaten wat bij de notificatio-formule *bekennen ende betughen* past.

Afb. 4. Geografische spreiding adrestypes

Afb. 5. Adrestypes in de vier noordoostelijke schrijfcentra

5. Syntactische verschillen in het adres

Het onderzoek naar de formules in de notificatio en de inscriptio is vooral gericht op lexicale variatie, dus verschillende verwoordingen voor de Latijnse en Franse voorlopers. In verband met de formulering in type A, de lezer, zijn er ook syntactische verschillen binnen de formule vast te stellen (vgl. Boonen 2010: 197–269; zie ook Boonen 2007).

Type A gaat, zoals gezegd, terug op de Latijnse formule *universis presentia visuris et/vel audituris* of de Franse variant *a tous ki ces lettres veront et oront* (OSBG 415, a.D. 1266). In zowel de Latijnse als de Franse voorloper is telkens de toekomstige tijd als tempus gebruikt. In het Nederlands zou dit zijn *aan allen, die dit zullen zien en/of zullen horen* respectievelijk *aan allen, die dit zien zullen en/of horen zullen*. In de Middelnederlandse oorkonden wordt dit op verschillende manieren omgezet, waarbij een formulering met drie infinitieven zoals in a] het meest voorkomend is. Daarnaast komen een variant met twee infinitieven in b] en één met één infinitief in c] voor.

- a] allen den goenen die dese lettren sullen sien jof horen lesen (CG 128, a.D. 1273)
- b] Al den ghenen de dese Lettre selen sein ofte horen (CG 624A, a.D. 1285)
- c] alle den genen de diesen brief solen sien (CG 234, a.D. 1278)

De toevoeging van het werkwoord *lesen* heb ik noch in het Latijn noch in het Frans gevonden, dit blijkt dus een typisch Middelnederlandse toevoeging te zijn. Dat dit werkwoord is toegevoegd past bij het daadwerkelijke gebeuren: oorkonden werden en worden nog tot op de dag van vandaag hardop voorgelezen; pas met het uitspreken van de tekst is de transactie ook daadwerkelijk voltrokken.

In deze drie Middelnederlandse voorbeelden a] tot en met c] komen werkwoordelijke eindgroepen voor: telkens een combinatie van een infinitief met de persoonsvorm *zullen*. Waar de persoonsvorm staat, kan in het Nederlands verschillen, anders dan bijvoorbeeld in het Duits of Engels, waar de volgorde – in principe – enigszins vastligt. In de volgende voorbeeldzinnen in hedendaags Nederlands komen de persoonsvormen *wil* resp. *heeft* voor, een keer voor, een keer achter de infinitief respectievelijk het voltooid deelwoord.

- d] ... omdat Nantke pannenkoeken wil bakken.
- d'] ... omdat Nantke pannenkoeken bakken wil.
- e] ... omdat Nantke pannenkoeken heeft gebakken.
- e'] ... omdat Nantke pannenkoeken gebakken heeft.

wil bakken
heeft gebakken

pv + V = rood

bakken wil
gebakken heeft

V + pv = groen

Afb. 6. Rode en groene volgorde in de werkwoordelijke eindgroep (hedendaags Nederlands)

Naar aanleiding van het dialectologische onderzoek van Anita Pauwels (1953) heten deze twee volgorden de rode en de groene volgorde: rood met de persoonsvorm vooraan, groen met de persoonsvorm achter (vgl. afb. 6). Over deze variatie van de volgorde in de werkwoordelijke eindgroep is al behoorlijk veel onderzoek gedaan.

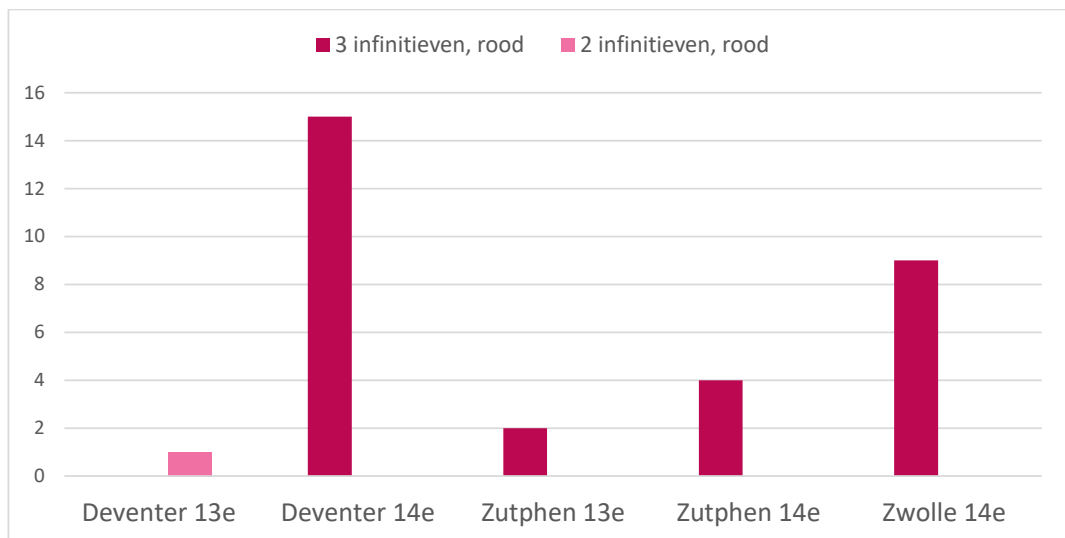
In de Middelnederlandse oorkonden komt deze variatie dus ook voor. Bij de analyse van de adresformule heb ik alle constructies, waarin de persoonsvorm vooraan staat als rood geteld (onafhankelijk van het aantal infinitieven), dus *sullen sien ende horen (lesen)*, en alle constructies waarin de persoonsvorm niet vooraan staat, als groen, dus zinnen als *sien sullen ende horen (lesen)*, maar ook varianten als *sijen ochte horen selen* (zie tab. 2).

Syntactische structuur	13e eeuw	14e eeuw	Σ
3 infinitieven, ROOD	544	172	716
3 infinitieven, GROEN	17	7	24
2 infinitieven, ROOD	70	2	72
2 infinitieven, GROEN	27	1	28
1 infinitief, ROOD	15	0	15
1 infinitief, GROEN	4	0	4
andere	17	3	20

Tabel 2. Syntactische structuur van de adresformule

Het is duidelijk dat de rode volgorde, en dan in combinatie met drie infinitieven, de voorkeur krijgt. Ook bij de minder complexe constructies met twee infinitieven of slechts een infinitief, wordt de rode volgorde vaker gebruikt dan de groene.⁵

In de noordoostelijke schrijfcentra is de adresformule met type A niet zeer gebruikelijk. Wordt wel de lezer (type A) aangesproken, dan gebeurt dit in alle gevallen zowel in Deventer als ook in Zutphen en Zwolle met een rode volgorde (zie ook Marynissen 1999). In Groningen komt type A slechts een enkele keer voor, *al denghenen de dessen openen bref sien of horen lesen* (CRM C108p37002); hier is echter geen toekomstige tijd gebruikt.

Afb. 7. Syntactische structuur in de adresformule in de noordoostelijke schrijfcentra

6. Syntactische variatie: overige oorkondetekst

De syntactische variatie in de adresformule is het uitgangspunt voor de volgende stap, met name het onderzoek naar de werkwoordelijke eindgroep in bijzinnen in de overige oorkondetekst. Het idee daarachter is dat het taalgebruik in de dispositio minder gekenmerkt is door formules en sjablonen en dat hier vrijer geformuleerd kan en mag worden.

Hiervoor heb ik mijn documenten doorzocht naar bijzinnen waarvan het werkwoordelijke cluster met een van de hulpwerkwoorden *sullen*, *hebben* of *sijn* geconstrueerd is (vgl. Boonen 2010: 271–353). Dit leverde in totaal 3.610 werkwoordelijke eindgroepen op. De analyse van deze clusters toont aan dat de groene volgorde V + Vf duidelijk vaker voorkomt dan de rode Vf + V. In de 13e eeuw wordt de groene volgorde al in rond 70% van de werkwoordclusters gebruikt, in de 14e eeuw stijgt dit percentage naar bijna 80% (zie tab. 3).

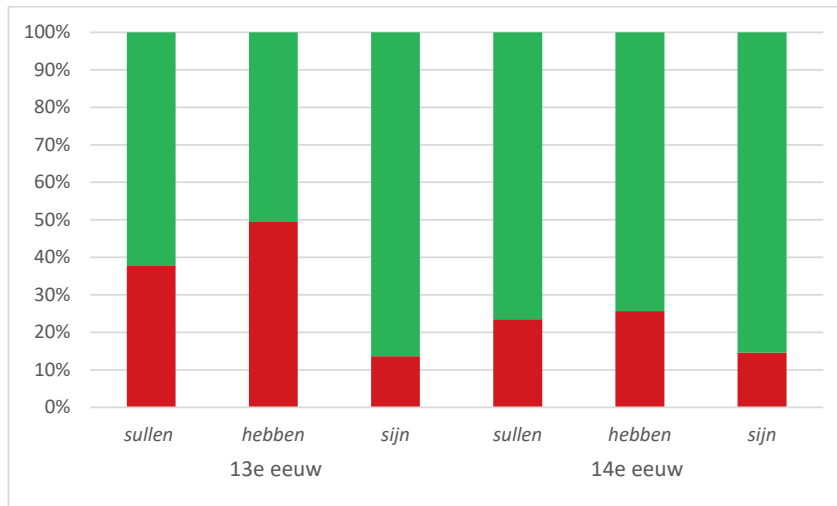
Periode	rood		groen	
13e en 14e eeuw ($\Sigma = 3610$)	870	24,1%	2740	75,9%
13e eeuw ($\Sigma = 1275$)	389	30,5%	886	69,5%
14e eeuw ($\Sigma = 2335$)	481	20,6%	1854	79,4%

Tabel 3. Rood en groen in de werkwoordelijke eindgroep, 13e en 14e eeuw

Taalgebruikers zijn eigenlijk erg economisch. Voor één functie of betekenis hebben we normaliter maar één vorm. Taalkundigen vinden het dan ook bijzonder opmerkelijk dat er in het Nederlands met de rode en groene volgorde in principe twee varianten zonder enig betekenis- of functieverschil naast elkaar bestaan, en dit nu al eeuwen lang. In het Duits komt – op enkele uitzonderingen na – in principe alleen maar de groene volgorde voor, net als in het Fries. In het Engels tref je alleen de rode volgorde aan. In het Afrikaans komen ook beide volgordes voor, maar dan met een duidelijke functieverdeling: de rode volgorde bij clusters met een infinitief, de groene volgorde bij clusters met een voltooid deelwoord. Een verschil in vorm gaat meestal gepaard met een inhoudelijk verschil, daarom zijn taalkundigen op zoek naar de factoren die in het Nederlands de keuze tussen rood en

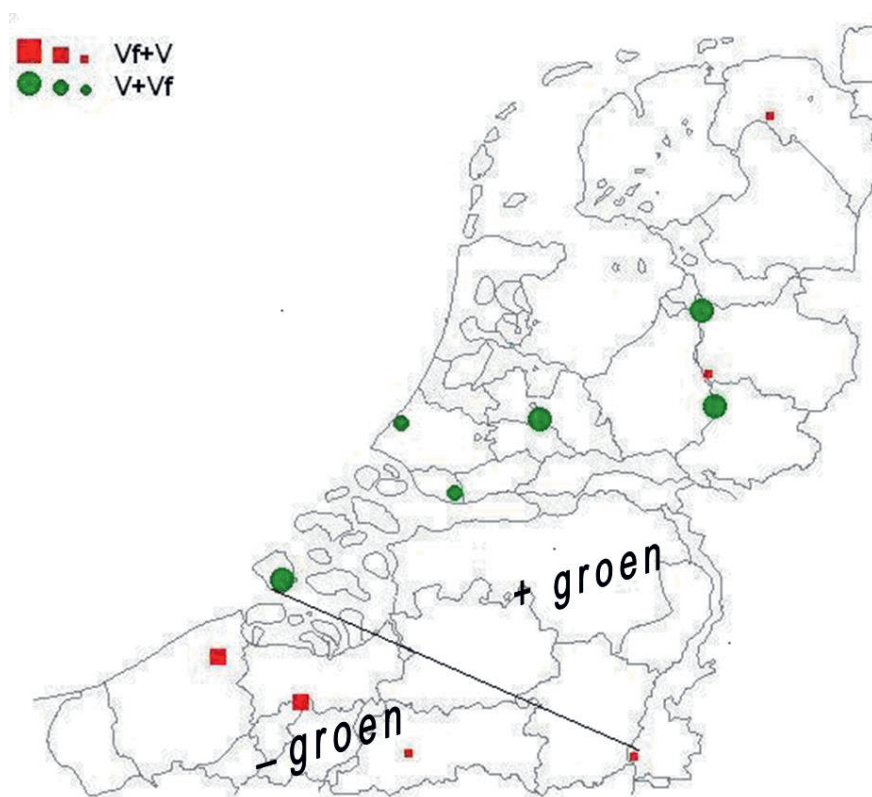
groen beïnvloeden. Er worden in de onderzoeksliteratuur grammaticale, semantische, sociolinguïstische en prosodisch-ritmische factoren aangehaald om het fenomeen te duiden,⁶ maar een afsluitende, bevredigende verklaring is er tot op heden niet.

De analyse van de werkwoordelijke eindgroep in de middeleeuwse documenten laat zien dat de keuze voor de rode en groene volgorde bij de drie gebruikte hulpwerkwoorden *sullen*, *hebben* en *sijn* verschilt (vgl. afb. 8). De rode volgorde is het gebruikelijkst bij het hulpwerkwoord *hebben*; hier ligt het percentage rode volgorde in de 13e eeuw bij bijna 50%. Het minst vaak komt de rode volgorde bij *sijn* voor.

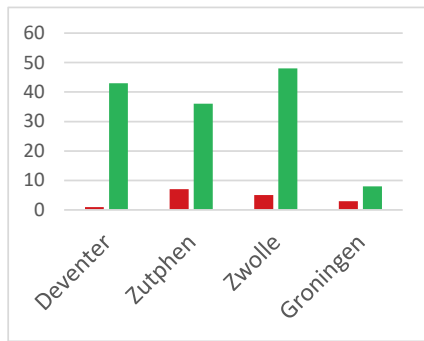
Afb. 8. Rood en groen bij verschillende hulpwerkwoorden

Verder brengt de analyse per schrijfcentrum naar voren dat er geografische verschillen zijn (zie afb. 9) die – net als bij de notificatie – voornamelijk een scheiding van noord en zuid laat zien. In het zuiden inclusieve Maastricht krijgt de rode volgorde de voorkeur (de grootte van de symbooltjes op de kaart geeft aan hoe sterk die voorkeur is). In het gebied ten noorden van de scheidingslijn wordt de groene volgorde geprefereerd, waarbij de resultaten voor Groningen en Deventer niet echt in het plaatje passen: in deze twee schrijfcentra hebben de scribenten een lichte voorkeur voor rood.

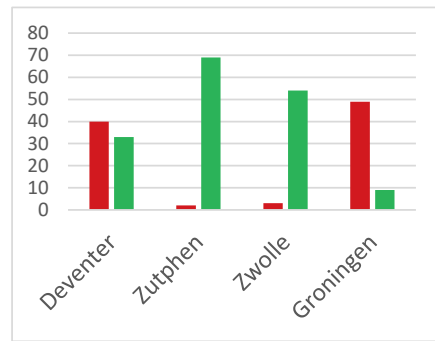

Afb. 9. Geografische spreiding

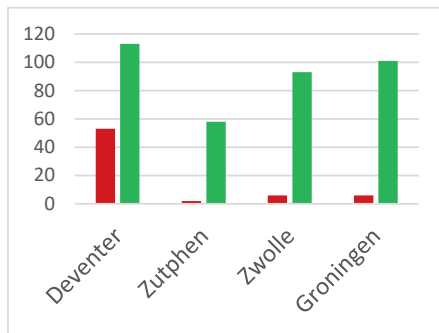
In drie volgende grafiekjes (afb. 10 t/m 12) zijn de resultaten voor de vier noordoostelijke schrijfcetra per hulpwerkwoord afgebeeld. In Deventer en Groningen komt de rode volgorde bij het hulpwerkwoord *hebben* bijzonder vaak voor (in 40:33 respectievelijk in 49:9 gevallen); in Groningen nog vaker dan in Deventer. In Deventer wordt de rode volgorde bovendien ook bij clusters met *sijn* opvallend vaak gebruikt (53 vindplaatsen).

Afb. 10. Rood en groen bij sullen

Afb. 11. Rood en groen bij hebben

Afb. 12. Rood en groen bij zijn

7. Syntactische variatie in moderne dialecten

In de *SAND*, de *Syntactische atlas van de Nederlandse dialecten* (2008), zijn vier kaarten gewijd aan de volgordevariatie in de werkwoordelijke eindgroep in de moderne Nederlandse dialecten. De voorbeeldzinnen zijn

- f] Ik weet niet dat Marie gisteren gestorven is / is gestorven.
- g] Dat is de man die het verhaal heeft verteld / verteld heeft.
- h] Dat is de man die ze geroepen hebben / hebben geroepen.
- ij] Niemand mag het zien, dus ik vind dat jij het ook niet mag zien / zien mag.

Het verschil tussen g] en h] ligt in de persoonsvorm: een enkelvouds- en een meervoudsvorm.

De resultaten voor de moderne dialecten laten zien dat de groene volgorde bij *zijn* (*gestorven is*) vaker voorkomt dan de rode, maar op West- en Oost-Vlaanderen na is ook de rode volgorde (*is gestorven*) in het hele taalgebied gebruikelijk.

Voor het hulpwerkwoord *hebben* verschillen de resultaten op de twee kaarten duidelijk van elkaar: staat de persoonsvorm in het enkelvoud, dan komt de rode volgorde naast de groene volgorde voor; weer vormen West- en Oost-Vlaanderen een uitzondering hierop. Staat de persoonsvorm echter in het meervoud, dan kleurt de kaart bijna uitsluitend groen.

In combinatie met het modaal hulpwerkwoord *mogen* plus infinitief is de verhouding weer heel anders: in het Belgische gedeelte van het taalgebied komt uitsluitend de rode volgorde voor, in het Nederlandse gebied komen beide varianten naast elkaar voor. Voor de noordoostelijke provincies zijn de resultaten gemengd.⁷

De gegevens uit de *SAND* met betrekking tot de voorbeelden *geroepen hebben* en *mag zien* passen bij de functieverdeling voor de volgordevariatie, zoals die in het Afrikaans geldt. De kaart met *verteld heeft* past hier echter niet zo goed— die resultaten sluiten beter aan bij die voor Deventer en Groningen in de 14e eeuw.

Volgens mijn onderzoek met betrekking tot de syntactische variatie in de werkwoordelijke eindgroep in oorkonden uit de 13e en 14e eeuw komt naar voren dat prosodisch-rhythmische factoren, de informatiestructuur en de typologische structuur van de gehele zin invloed hebben op de volgorde binnen de werkwoordelijke eindgroep. Het meest belangrijk voor de 13e en 14e eeuw lijkt echter te zijn uit welk schrijfcentrum de oorkonde vandaan komt, in welk schrijfdialect de oorkonde vervaardigd is.

8. Besluit

In vergelijking met scribenten uit het zuiden en westen van de Lage Landen beoorkonden de scribenten uit mijn vier onderzochte schrijfcentra in het noordoosten pas vrij laat in de volkstaal.

De vier hier besproken schrijfcentra liggen in een gebied dat vandaag de dag bij het Nederlandse taalgebied hoort. Voor de middeleeuwen is het echter vrij lastig om de oostgrens van het *Middelnederlandse* taalgebied precies te bepalen en af te bakenen van het *Middelnederduitse* taalgebied. Het gebied langs de Nederrijn bijvoorbeeld, dat tegenwoordig deel uitmaakt van Duitsland, wordt met betrekking tot de middeleeuwse periode tot het *Middelnederlandse* taalgebied gerekend (vgl. Berteloot 1997: 695v., Eickmans 2003: 2629, zie ook Boonen 2023). Het noordoosten van het huidige Nederland wordt traditioneel tot het *Nederduitse* taalgebied gerekend (Berteloot 1995: 175). Peters (2006: 125) spreekt dan ook van een *Middelnederlands-Middelnederduits* schrijftaalcontinuüm in die streek.

Deventer, Zutphen en Zwolle waren lid van de Hanze en onderhielden door hun handelsrelaties bovenregionale contacten ook op het gebied van jurisdictie en administratie. In deze rol van Hanzestad is het beoorkonden in de lingua franca Latijn in plaats van in de volkstaal misschien meer van toepassing en het zou ook de gerichtheid op het oosten en noorden kunnen verklaren. De Hanze gebruikte als lingua franca echter ook het Nederduits of Nedersaksisch of Middelnederduits, dat volgens von Polenz “seit dem 13. Jh. zu einer vollgültigen Schriftsprache entwickelt worden war [...], mit bedeutenden Gebrauchstexten in Rechtsleben, Religion, Geschichtstradition, Handel, Seefahrt, Hauswirtschaft, Gartenbau, usw. [...]” (Polenz ³2021: 291). Volgens Sanders hebben we tot het midden van de 14de eeuw echter eerder met verschillende schrijfdialecten te maken en bereikte de taal van de Hanze pas “im späten 14. und 15. Jahrhundert ihre höchste Blüte” (Sanders 1982: 126), waardoor er tussen 1350 en 1500 echt sprake is van de “Hansesprache” (Sanders 1982: 130).

Afsluitend wil ik de bevindingen uit mijn onderzoek naar de volkstalige beoorkonding in de 13e en 14e eeuw met betrekking tot de vier noordoostelijke schrijfcentra Deventer, Zutphen, Zwolle en Groningen als volgt samenvatten:

- De oorkondetaal in de noordoostelijke schrijfcentra wijkt duidelijk af van het taalgebruik in oorkonden uit Vlaanderen, Brabant en Holland. De scribenten nemen geen reeds ontwikkelde, reeds gestandaardiseerde Middelnederlandse varianten uit het Middelnederlandse taalgebied over – hoewel dit vanuit modern perspectief toch handig en pragmatisch zou zijn geweest. Integendeel: zij ontwikkelen een eigen oorkondetaal en doorlopen ook weer hun eigen proces van standaardisering en normering.
- Met betrekking tot de notificatio-formule heb ik ook naar invloed vanuit het Duitse resp. Nederduitse taalgebied gezocht – en niet kunnen vinden. Veel volkstalig materiaal is aan de Duitse kant voor die periode niet beschikbaar. Er wordt hier ook nog niet zo veel in de volkstaal geschreven – of die nu *Middelnederlands* of *Middelnederduits* of *Middelnedersaksisch* genoemd zou moeten worden. Oorkondetaal is in de 13de en 14de eeuw in

die gebieden voornamelijk het Latijn, wat door recent onderzoek van Havinga (2023, 2024) bevestigd wordt. In haar studie omtrent drie Nederduitse steden komt de volkstalige beoorkonding pas halverwege de 14de respectievelijk de 15de eeuw op gang. Voor Lübeck, op Keulen na de meest belangrijke en invloedrijke stad van de Hanze (Dollinger 2012: 159), heeft zij administratieve teksten uit het *Lübecker Niederstadtbuch* onderzocht. In deze documenten wordt tot 1445 in meer dan de helft van de documenten nog Latijn gebruikt (Havinga 2024). Invloed vanuit het Middelnederduits, vanuit de Hansesprache is er dus ook niet in die periode, omdat de noordoostelijke schrijfcentra, voornamelijk Deventer, Zutphen en Zwolle al in de eerste drie decennia van de 14de eeuw in hun schrijfdialect oorkonden, dus ruim een eeuw eerder dan de sribenten in Lübeck.

Voor Limburg en het Nederrijnse gebied heb ik steekproeven in oorkondeboeken gedaan; ik heb in Duitstalige oorkonden uit bijvoorbeeld Gulik, Kleef, Geldern, Krefeld, Moers als notificatio voornamelijk *tûn kûnt* kunnen vinden (Boonen 2010: 148). In oorkonden uit Westfalen komen *tûn cont* en ook *tûn condech* voor, en andere lexemen zoals *bekennen* en *(be-)tughen*. Maar de pleonastische dubbelformules zoals ik die in de vier noordoostelijke schrijfcentra heb gevonden, zijn hier uitzonderlijk (Boonen: 2010: 148).

- Deventer maakt in de onderzochte periode als Oversticht deel uit van het Sticht Utrecht; scriptoriële invloed vanuit Utrecht zou dus ook denkbaar kunnen zijn – maar ook die invloed heb ik in mijn documenten niet kunnen vinden.
- Deventer zelf heeft in het noordoostelijke gebied in die periode een centrale functie. Maar de sribenten uit Groningen, Zutphen en Zwolle trekken zich daar blijkbaar niets van aan: ze nemen de formules van Deventer niet over; dit geldt zeker voor Groningen en Zwolle. De variatierijkdom voor de notificatio is in de noordoostelijke schrijfcentra groot, wijkt af van het overige taalgebied, maar verschilt opmerkelijk genoeg ook onderling enorm. Dit geldt niet alleen voor de lexicale realisatie van de notificatio, maar ook voor de syntactische structuur van de werkwoordelijke eindgroep.
- Van één noordoostelijk schrijfdialect of een gemeenschappelijke noordoostelijke oorkondetaal kan dan ook geen sprake zijn.

Blijkbaar vormen de schrijfcentra Deventer, Zutphen, Zwolle en Groningen in verschillende opzichten een geval apart.

Literatuur

- Benders, J. (2002): *Bestuursstructuur en schriftcultuur. Een analyse van de bestuurlijke verschriftelijking in Deventer tot het eind van de 15de eeuw*. Proefschrift Universiteit Groningen; Groningen: s.n.
[<https://research.rug.nl/nl/publications/bestuursstructuur-en-schriftcultuur-een-analyse-van-de-bestuurlijj>].
- Berteloot, Amand (1997): *Mittelniederländische Sprache*. In: *Lexikon des Mittelalters*, deel VI, S. 695–697.
- Berteloot, Amand (1995): *Das Mittelniederländische als Urkundensprache im 13. Jahrhundert*, in: Kurt Gärtner & Günter Holtus (red.): *Beiträge zum Sprachkontakt und zu den Urkundensprachen zwischen Maas und Rhein* (= Trierer Historische Forschungen, 29), Trier: Trierer Historische Forschungen, 173–196.
- Boonen, Ute K. (2023): *Deutsch-Dutch-Deutsch: Zum Verhältnis von (Oberländisch-)Deutsch und Niederländisch(-Deutsch)*. In: *Adelige Streitkultur (Rhein-Maas. Geschichte, Sprache und Kultur Band 12)*, 137–178.
- Boonen, Ute K. (2012): *Volgordevariatie in twee- en meerledige hypotactische en paratactische werkwoordclusters in Middelnederlandse oorkonden*. In: *Taal en tongval* 64/1, Themanummer Werkwoordsvolgorde in de rechterperiferie van de Nederlandse zin, onder redactie van H. Bennis & E. Coussé [<https://doi.org/10.5117/TET2012.1.BOON>].
- Boonen, Ute K. (2010): *Die mittelniederländische Urkundensprache in Privaturkunden des 13. und 14. Jahrhunderts: Vorlagen, Normierung, Sprachgebrauch*. Münster: Waxmann.
- Boonen, Ute K. (2007): *Syntactische variatie in 13de- en 14de-eeuwse oorkonden: Rood en groen in de adresformule*. In: *Handelingen van de koninklijke commissie voor Toponymie & Dialectologie* 79, 165–194.
- Dollinger, Philippe (2012): *Die Hanse*. Neu bearbeitet von Volker Henn und Nils Jörn, 6., vollständig überarbeitete und aktualisierte Auflage. Stuttgart: Alfred Kröner Verlag

- Eickmans, Heinz (2003): *Aspekte einer niederrheinischen Sprachgeschichte*, in: W. Besch et al. (red.): *Sprachgeschichte. Ein Handbuch zur Geschichte der deutschen Sprache und ihrer Erforschung*, 2. editie; 3e deel, Berlin – New York, 2629–2639.
- Gysseling, Maurits (1977): *Corpus van Middelnederlandse teksten (tot en met het jaar 1300)*. M.m.v. Willy Pijnenburg. Reeks I: Ambtelijke bescheiden. 's-Gravenhage: Nijhoff (afgekort CG).
- Goossens, Jan (1991): *Zwischen Niederdeutsch und Niederländisch. Die Dynamik der ostniederländischen Sprachlandschaft*, in: *Jahrbuch des Vereins für niederdeutsche Sprachforschung* [Niederdeutsches Jahrbuch] 114, 108–133.
- Havinga, Anna D. (2023): Vernacularisation of Documentary Legal Texts in Northern Europe: A Comparison of the Development of Scots and Low German in the Fifteenth Century. In: *Linguistica* 63 (1–2), 19–39. [<https://doi.org/10.4312/linguistica.63.1-2.19-39>]
- Havinga, Anna D. (2024): *Diversity and uniformity in multilingual documentary legal texts from the late Middle Ages*. Lezing op 6 juni 2024; 13th Historical Sociolinguistics Network Conference, Zürich 5 t/m 7 juni 2024.
- HLSMA = Handbuch zur lateinischen Sprache des Mittelalters*, deel. 4 (1996–2004): Formenlehre, Syntax und Stilistik (1998), uitg. door Peter Stotz, München: C.H. Beck.
- Janssens, Guy & Marynissen, Ann (2011). *Het Nederlands vroeger en nu*. Leuven: Acco.
- Marynissen, Ann (1999): ... allen dengen die dese letteren sien selen / selen sien ende horen lesen ... *Over volgordevariatie in de werkwoordelijke eindgroep in de Middelnederlandse bijzin*, in: *Taal & Tongval*, themanummer 12: De verschriftelijking van het Nederlands, 36–158.
- OSBG = Vleeschouwers, C. (1990): *De oorkonden van de Sint-Baafsabdij te Gent 819–1321*, 2. Auflage, Brussel: Koninklijke Academie van België.
- Pauwels, Anita (1953): *De plaats van hulpwerkwoord, verleden deelwoord en infinitief in de Nederlandse bijzin*, Deel I – Tekst. Deel II – Kaarten. Leuven: M. & L. Symons.
- Peters, Robert (2006): *Der Ortspunkt Zwolle im Atlas spätmittelalterlicher Schreibsprachen des niederdeutschen Altlandes und angrenzender Gebiete*. In: *Taal & Tongval* 58, 123–147.
- Polenz, Peter (von) (³2021): *Deutsche Sprachgeschichte vom Spätmittelalter bis zur Gegenwart*. Deel I Berlin / Boston: De Gruyter, 3e editie, bewerkt door Claudine Moulin onder medewerking van Maria Backes en Natalia Filatkina. [<https://doi.org/10.1515/9783110496208>]
- Van Reenen, Pieter Th. & Mulder, Maaikje J. 2002: *Corpus veertiende-eeuws Middelnederlands*. [CD-Rom, versie december 2002] (afgekort CRM).
- SAND I = Syntactische atlas van de Nederlandse dialecten* (2005), uitg. door Sjeff Barbiers, Hans Bennis, Gunther De Vogelaer, Magda Devos, Margreet van der Ham, deel I, Amsterdam: Amsterdam University Press.
- SAND II = Syntactische atlas van de Nederlandse dialecten* (2008), uitg. door Sjeff Barbiers, Johan van der Auwera, Hans Bennis, Eefje Boef, Gunther De Vogelaer, Margreet van der Ham, deel II, Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Sanders, Willy (1982): *Sachsensprache, Hanesprache, Plattdeutsch. Sprachgeschichtliche Grundzüge des Niederdeutschen*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.

NOTEN

¹ Oorkonden van graven, koningen of de pauselijke kanselarij zijn geen *privé* oorkonden.

² De gedetailleerde criteria voor deze selectie zijn na te lezen in Boonen 2010: 41–42.

³ In mijn corpus heb ik voor Deventer en Zutphen telkens een document uit het jaar 1300 kunnen opnemen. Alle andere onderzochte documenten zijn 14de-eeuws.

⁴ De “Dynamik der ostniederländischen Sprachlandschaft” wordt beschreven in Goossens 1991.

⁵ De volgordevariatie in meerledige paratactische en hypotactische clusters is onderzocht in Boonen 2012.

⁶ Zie voor meer onderzoek omtrent deze interagerende factoren de verwijzingen in Boonen 2010: 210–224.

⁷ Voor alle vier kaarten geldt dat er in de provincie Friesland alleen attestaties voor de groene volgorde gevonden zijn. De SAND (2005: 5) vermeldt in de inleiding dat het om “Dutch dialects” gaat, de Fryske Akademie is echter bij het onderzoeksproject betrokken geweest. In hoeverre de redactie het Fries als eigen taal of als dialect van het Nederlands beschouwt, wordt hier niet duidelijk. Onduidelijk is dus of de groene volgorde hier geattesteerd is voor het Fries (wat logischer lijkt, maar dan is de definitie van het Fries enigszins opmerkelijk) of om attestaties voor sprekers van een Nederlands dialect in Friesland.